

-Kitap Kritiđi-

- *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci, Hacı Bayram Başer İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, 320 sayfa* -

Soner Eraslan*

Atıf/Citation: Eraslan Soner. “-Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci –Kitap Kritiđi / Shariah And Haqıqa: Formation of Sufism -Revıwe”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi / Journal of Mesned Divinity Researches*, (Bahar 2019-1): 279-284.

Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci kitabı Hacı Bayram Başer’in Ekrem Demirli danışmanlığında 2015 yılında Sünnî Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicrî III. Ve VI. Yüzyıllar) (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) başlıklı doktora tezinin Klasik Yayınlarınca kitaplaştırılmış halidir. Eser, kaynakların sınırlı olması, çalışma alanının darlığı gibi sebeplerle yeteri kadar çalışmanın yapılamadığı ilk dönem tasavvuf düşüncesinin teşekkülü üzerine yapılmış nitelikli ve ender çalışmalardan biridir.

Yazarın tasavvufun teşekkül sürecinin tartıştığı eser “Teşekkür”, “Önsöz”, üç bölüm, “Sonuç”, “Bibliyografya” ve “Dizin”den müteşekkildir. Her bölüm dört alt başlık şeklinde işlenmiştir. Eserin temel iddiası, yazarın giriş bölümünde belirttiği üzere şeriat-hakikat ilişkisinin doğurduğu sorunlar çerçevesinde tasavvuf ilminin geçirdiği aşamaların bilinenin aksine düalisttik bir karşılaştırmadan ziyade birbirinin mütemmimi olarak işlenmesi gerekliliğidir. Bu bağlamda eserde birtakım anlam daralmasına uğrayan kavramların, sûfiler tarafından genişletilip pratik hayata adapte edilerek yeniden kendinde anlamlarını nasıl sağlandığı irdelenmiştir. Fıkıh kavramı sadece yapılan eylemlerle sınırlı bırakılmayıp fıkıh-ı zâhir ve fıkıh-ı bâtın terimlerinin birleştirilip Ebu Hanife’nin “kişinin lehinde ve aleyhinde olan konuları bilmesidir” tanımındaki fıkıh-ı ekber üst kavramı ile bu kelimenin anlamının genişletilmesi sûfilerin

* Arş. Gör., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, soner.eraslan@inonu.edu.tr, ORCID 0000-0002-4293-9265.

kavramlara asıl manalarını kazandırma girişimlerine örnek gösterilebilir. Yazar ilerleyen sayfalarda eserde kullanmış olduğu bazı kavramları ve bu kavramların kullanılış sebebini okuyucuyu kitabın diline hazırlamak sadedinde irdeleyip beyan etmektedir (s. 9-27)

Eserin birinci bölümü “ELEŞTİRİ: Toplumsal Hayata Yönelik Eleştirel Bir Söylem Olarak Tasavvufun Gelişimi” başlığını taşımaktadır. Başer, bölüme tasavvuf tarihinin teşekkül sürecini tartışmakla başlamıştır. Bu konuyu tartışmasında Ekrem Demirli’nin tasavvufun dönemlendirmesine dair makalelerinin yazar üzerindeki etkisi -kendisinin de beyan ettiği üzere- anlaşılmaktadır. Tedavülde ve meşhur olan zühd-tasavvuf-tarikat şeklindeki tasavvufun teşekkül evrelerinin tasavvuf tarihi açısından bir inkıta düşüncesi çağrıştırmış ve Hz. Peygamber devrinden beri süre gelen bu isimsiz ilmin sonradan ortaya çıktığı vehmini uyandırmıştır. Demirli’nin önerisi ise isimsiz dönem (zühd)-sünnî tasavvuf dönemi-metafizik tasavvuf dönemi şeklindedir ve bu tasnifi ile tasavvufun dönemlendirilmesi problematiğinde farklı bir yer edinmektedir. Bu meydana Başer, Demirli’nin tasnifine katılarak zühd kavramını yeniden ele alır. Zühdün batı dillerine asceticism terimi olarak yansıtıldığına ve bunun nasıl işlendiğine değinerek devam eder.

Yazar klasik kaynak olarak işlenen tasavvufî eserlerin ilk dönemdeki karşılığı olarak Kitâbü’z-zühd yazarlığının yaygın olduğunu belirtir. Bu eserlerde Hz. Peygamber, sahabe ve sonraki üç nesilden alıntılar yapılarak zühd kavramı üzerinde yoğunlaşmıştır. Tasavvuf ilminin ana kavramlarının bu kitaplardaki başlıklardan edinildiği vurgulanmaktadır. Yazar Abdullah b. Mübarek, Ahmed b. Hanbel, Alkame b. Mersed gibi bu tür eserleri kaleme alan müelliflerden bahsetmektedir.

Başer, zühd anlayışının Müslümanlar arasında hicrî üçüncü yüzyıl başlarında idârî alanlarda görev almaya, entelektüel ilgilere, zenginleşme ve kesbe karşı bir tutum olarak geliştiğini belirtmektedir. Fakirlik, rıza ve tevekkül gibi ilkeleri yücelterek “esbaba tevessül” etmeyi reddeden bir topluluğun varlığında ve aşırı denebilecek davranışlarda bulunan bir grubun gerek avam tabakasınca gerekse âlimlerce tenkit edildiğinden bahsetmektedir. Bu doğrultuda meydana gelen kalamî tartışmaların ilk dönem mutasavvıflarındaki izdüşümlerini tartışan yazar tevekkül-kesb kavramları çerçevesinde insanın özgürlüğü problemini ele almaktadır. Bu noktada ibahîlerin ya fiillerini mutlak olarak Allah’a nispet edip kişinin özgür olmadığı ve kulluk yapmasının gerekmediği yahut ulaşılan merteye gereği kulluğun sakıt olduğu ve ibadete gerek duyulmadığı şeklindeki düşüncelerinin toplumdaki izdüşümlerini okuyucuya sunmaktadır.

Yazar, İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin tevekkül-kesb münasebetinde doğru bir zeminde olmadıklarını iddia ettiği mütekaşşife topluluğunu ve Kerrâmiyye'yi Kitâbu'l-kesb adlı eserindeki tenkidini serdetmektedir. Ardından mütekaşşife kavramı ile kimlerin/hangi topluluğun kastedildiğini tartışmaktadır. Bu tartışmaları beyan ettikten sonra Muhasibî'nin el-Mekâsib'i özelinde tasavvufta zühd hayatının tashihini açıklamaktadır.

Müellifin değindiği temel konulardan biri bilgiyi üreten az sayıdaki topluluğun yanında bu bilgiyi halka nakleden vaizler, müzekkirler ve kussâs olarak bilinen hikâye anlatıcılarının sözlerinin ilgi uyandırması için dinî bilginin çizgisi dışına çıkıp kendilerince birtakım şeyler aktarması olmuştur. Yazar bu grubun özellikle Ebû Tâlib el-Mekkî tarafından tenkit edildiğini belirtir. Sözleştiği Mekkî kıssa anlatıcılarını "hukuku önemsemeyen, ciddiyetsiz ve doğruluk payı olmayan" kimseler olarak nitelemektedir.

Yazar, birinci bölümün sonunda tasavvufun farklı veçhelerden muhalif ve muhataplarını incelemektedir. Tasavvufî anlayıştaki ayrışım iki noktada meydana gelmiştir: İman-amel irtibatında ortaya çıkan ahlak anlayışı ve nübüvvet-velâyet ilişkisi. Bu bağlamda içerde (tasavvufî topluluklarda) ve dışarda (diğer dinî ilimlerde) birtakım gruplarla karşılaşmışlardır. İman-amel muvacehesinde Mutezile, Cebriye, Eş'arîlik gibi kelim ekollerinin yanında fikhî ekoller dışardaki muhataplar olurken, ibâhî eğilimler ise içerdeki muhataplar olmuşlardır. Sûfiler bu noktada edep kavramını oluşturarak bu problemi çözme yoluna gitmişlerdir. Nübüvvet-velâyet tartışmasındaki dış muhataplar, velâyetin herkese şamil olduğunu belirten Mutezile ve Haşeviye, velâyet yerine icmân varlığını savunun fukaha ve velâyetin ancak imama ait olacağını savunan Şia olmuştur. İç muhataplar ise velâyetin teklifi sakıt edeceğini belirten ibâhî ve ilhâdî eğilimler olmuşlardır. Sûfiler ise bu sorunu ittibâ kavramı ile çözmüşlerdir (s.28-108).

İkinci bölüm "KRİZ: Tasavvufta İlk Nazarî Eğilimler ve Din İlimleriyle Kriz" başlığı önceki bölümde diğer dinî ilimleri eleştiren sûfilerin, dışardan eleştiriler ve özeleştiriler sebebi ile içinde buldukları kriz ile ilintilidir. Önceki bölümde daha çok eylemler merkezinde ele alınan zühd anlayışının nazarî olarak irdelenmesi ile ilgili tartışmalar kendini gösterirken, bu bölümde söz konusu tartışmalardan kaynaklanan kriz neticesinde sistematikleşen bir tasavvuf ilminin tesis edilmesi konusu işlenmiştir. Yazar bu bölümde sûfilerin ruh ve nefis anlayışlarına vurgu yapmaktadır. Genel olarak nefis iki başlık altında değerlendirilmiştir: Birincisi, Muhâsibî, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî gibi kötülüğü emreden hâdis bir varlık olarak nefis, ikincisi ise Cüneyd-i Bağdâdî, Harrâz ve Hallâc gibi "ezeli" ve "ilâhî" yönü olan nefistir. Özellikle Harrâz'ın ve Cü-

neyd'in ruh anlayışının, İbû'l-Arabî ve takipçilerinin teorilerinin arka planını oluşturduğu düşüncesini işlenmiştir. Yazarın bu bağlamda Serrâc, Kuşeyrî, Kelebâzî gibi "şârih yazarların" ilk dönem sûfilerinin görüşlerini derlemek yerine Harrâz ve Cüneyd'in ruh hakkındaki bu düşüncelerini geliştirme ihtimallerinin İbnü'l-Arabî ile sistemleşen nefis teorisinin daha erken bir tarihte vücuda geleceğini beyan etmesi son derece ilgi çekicidir. Yazar Hâkim et-Tirmizî'nin nefis konusundaki düşüncelerini ise bu bağlamda geçiş süreci olarak ele almaktadır. Tirmizî'de nefsin ve ruhun vücudun hangi bölgelerinde işlendiğine dair iktibaslarla bulunmaktadır.

İlerleyen bölümlerde bilgi-eylem muvacehesinden keşf terimini tartışan yazar bu konuda son derece yerinde tespitlerde bulunmuştur. Keşfin sanılanın aksine bir yöntem değil, tahkik edilmesi gereken bir veri olduğunu beyan etmektedir. Yazar, bilgi edinme yöntemlerini iki başlıkta ele almaktadır: Riyazet, tasfiye, tezkiye, mücâhede, muamele gibi veriyi sağlayan süreç ve veriyi bilgiye dönüştüren istinbâd, tahkik, tabir, tefsir ve tevil yöntemleridir. Bu bağlamda levâih, tavâlî', bevâdih-hevâcum, havâtır, avâriz, tavârik, kâdih, vâridât ve vâkî' kavramlar üzerinde tartışıp sözü geçen durumların bilgi değerinin nasıl anlaşılması gerektiği irdelenmektedir. Bu yollarla elde edilen bilginin şahit/delil getirme zorunluğu ile kayıt altına alındığı vurgulanır. Yazarın Hâkim et-Tirmizî'nin Beyanü'l-fark'ında işlenen konuları sûfilerin kalp-akıl tartışmasındaki yerini belirtmesi bakımından işlemesi son derece isabetlidir. Bu bağlamda İslam'ın kaynağı olan sadr, imanın kaynağı olan kalp, marifetin kaynağı olan fuâd ve tevhidin yeri olan lübb terimlerinin toplamı "büyük akıl" olarak vaz edilmiştir (s. 111-219).

Üçüncü bölüm "UZLAŞI Sünnî Tasavvufun Fıkh-ı Bâtın Olarak Teşekkülü" başlığı ile sûfilerin ilk bölümdeki eleştirilerinin ikinci bölümde kendilerine döndüğü krizin üçüncü bölümdeki uzlaşımı üzerinedir. Yazar bu bölümde tasavvufun bir din ilmi olma serüvenini anlatmaktadır. Bu bağlamda her ilimde olması gereken mevzu, mesâil ve mebâdi kavramları üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte eserde bu kavramlar hakkında müstakil başlıklar olmasına karşın tasavvufun makâsıdı müstakil bir başlıkta işlenmemiştir. Başer tasavvufun mevzuunu ahlakî değişim, mesailini haller ve makamlar şeklinde değerlendirirken mebâdisini ise tasfiye ve istinbâd olarak ele almaktadır. Yazar tasavvufun müstakil bir ilim olduğunu Kuşeyrî'nin er-Risâle'sinden yaptığı iktibaslarla farklı bir yönden teyit eder. Buna göre Kuşeyrî, bir ilimden bahsedilmesi için kendine has terminolojinin olması gerektiği ve tasavvufun da kendine has terminolojisi olduğundan dolayı onun da müstakil bir ilim olduğunu ispata çalışır.

Yazar özellikle tasavvufun mesailinden saymış olduğu haller ve makamlar bahsi üstünde durmuştur. Sâlikin etkenliği ve edilgenliğini tartışır. Haller ve makamlar hususunda sâlikin etken ve edilgenliği durumu imanın tekâmülü ve pratik hayata yansımaları şeklinde değerlendirir. Halin, değişken ve sürekli olmamasını ve makamın stabil ve sürekli olduğunu vurgulayıp makamın “kuvvetli hal” ve ahlak felsefesindeki meleke kavramı olarak değerlendirilebileceğini belirtir. Iraklı ve Horasanlı sûfilerin özelde rıza kavramı genelde ise haller ve makamlar üzerindeki tartışmalarına yer vermektedir. Bu terakkideki garantörün bir otorite (mürşid) olması gerektiğini vurgular. Hallerin yahut makamların nerede bittiği ve nerede başladığı ile ilgili bilgiler serdeden yazar, Nifferî'nin el-Mevâkif eseri üzerinden ara durakların olma ihtimalini değerlendirmektedir.

Başer, Serrâc üzerinden tasavvufun din ilimleriyle uzlaşması içerisinde olabilmesi için bir takım tasniflerde bulunması gerektiğini belirtmektedir. Bu tasnif tepki çeken ve fena müşahedelerini dile getiren şathiye sahibi sûfiler, tasavvufî adap ve erkânda hataya düşen galat ehli ve düşünceleri itikâdî esaslara mutabık olmayan ilhâd ehli şeklindedir. Yazar bu tasniften sonra şatahat kavramının tarihi arka planını irdeler. Bu bağlamda diğer ilk dönem eserlerde şu anda kullanılan şatahat kavramının manası “iddia” ve “dava” terimleri ile kullanılırken tasavvuf literatüründe kullanılan anlamın ilk defa Serrâc'ın eserinde tespit edildiğini belirtir. Başer neden şatahat kavramının kullanıldığını iki yönden açıklamaktadır: Birtakım sözler Allah-insan arasındaki başkılığın ortadan kalktığını ima etmekte yahut böyle bir vehme yol açmakta ve bu sözlerin halk arasında popülerlik kazanarak yaygınlaşıp buna bağlı olarak bazı yanlış anlamaların peyda olmasıdır.

Başer galat ehlini daha çok Serrâc perspektifinden “içtihat” başlığı ile birlikte incelemiştir. Serrâc'a göre fıkıh ilminde kişilerin içtihat hatasına düştüğü gibi sûfiler de böyle değerlendirilmelidir. Usûlde içtihat hatasında bulunanalar dalâlet ehli, furûâtta hataya düşenler ise âdap, ahlak, haller ve makamlar konusunda hataya düşenler olarak değerlendirilmiştir.

Yazar eserini fenâ kavramı üzerinde durarak nihayete erdirmektedir. Sûfiler gerçekte tek bir kavrama atıf yapmışlar, Hakk'a yönelmenin ve terakkî etmenin bu kavram etrafında gerçekleştiğini beyan etmiştir. Yazara göre bu kavramı fenâ fih ve fenâ anh olarak iki ayrı şekilde değerlendirmek mümkündür. Bu kavram ve tevhide şahitlik etme düşüncesi Cüneyd özelinde meşhur olmuştur. “Fena anh kulun tevhide şahit olmasını temin edecek her türlü arınma ve terk eylemini anlatırken, fenâ fih kulun nihaî tahlilde kendi benliğini terk ederek Hakk'ın varlığında silinmesi demektir.” Yazar, takip eden sayfalarda

Cüneyd'in mektuplarından pasajlar iktibas ederek durumu buradan tartışmaktadır. Başer, üst kavram olarak ele aldığı fenâ kavramında tevekkül, sabır ve kanaat, rıza ve muhabbet kavramlarını işlemiştir ve diğer kavramların da bu şekilde değerlendirilebileceğini beyan eder. Yazar "Sözgelişi tevbe günahlardan, vera' şüpheli şeylerden, zühd mal biriktirmekten, fakr insanlara el açmaktan, sabır şikâyetten, tevekkül ve rıza ise iradeden fani olmayı anlatır" diyerek durumu izah eder (215-293).

Eserde doğu ve batı dillerinde birçok kitap ve yazardan yararlanılmıştır. Eser son derece zengin bir bibliyografyaya sahiptir. Tasavvuf tarihi çalışmalarıında alışılmış olan bilgilerin farklı kaynaklardan salt olarak iktibas edilip, bilgi yığını şeklinde sunulmasına mukabil incelediğimiz eserde bu bilgiler analitik yöntemle ele alınıp tartışılmıştır. Eserde konular birer fragman gibi sunulup, dönemin resmi beyan edilmiştir. Eserin açtığı yol ile bu fragmanlar detaylandırılıp ilk dönem tasavvufu üzerindeki perdenin aralanmasının devam edeceğini ümit edilmektedir. Değerlendirmiş olduğumuz kitap, alanında büyük bir boşluğu doldurup kendinden sonra gelecek olan araştırmacılar için müracaat edilecek bir eser niteliğindedir.